

**«YUSIP-ZILİYXA» DÁSTANÍNDA SÚWRETLEW QURALLARÍNÍN
QOLLANÍLÍWÍ**

Jumabaev Baxram

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistranti

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarınń biri Yusip-Ziliyxá dástanındaǵı kórkem súwretlew quralları sóz etiledi. Belgili tilshi ilimpazlardıń súwretlew quralları haqqındaǵı ilimiy-teoriyalıq maǵlıwmatları tiykarında dástandaǵı kórkem súwretlew quralları tallandı.

Tayanış sózler: Súwretlew quralları, kórkemlew qurallarınıń túrleri, metafora, teńew, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, eksperss-emociya.

Tilde sózlerden orınlı paydalanıw arqalı olardıń tásirsheńligin asırıw, kórkemlik jaqtan bayıtıw ushın kórkem súwretlew qurallarınan paydalanıladı. Kórkem súwretlew quralları qollanıw ornına qaray is-hárekettiń birinshi mánisinen ekinshi bir mánisin túsindirip, abstrakt mánide qollanıw keledi. Qaraqalpaq tilinde kórkem súwretlew qurallarınıń atqaratuǵın xızmet ortaǵ sózler bolıp kelgeni menen, bir-birinen ajralıp keletuǵın ózine tán ózgeshelikler bar bolıp, olar waqıyanıń tásirsheńligin arttırıwda qollanadı. Ásirese, kórkem shıǵarmalarda sóz etilip atırǵan waqıyaǵa waqıyaǵa baylanıslı awıspalı mánide qollanıw, kórkem súwretlew qurallarınıń túrleri hám qollanıw usılı usı jerde kórinedi. Shıǵarmanıń kórkemligin hám ekspressiv-emociyalıq tásin arttırıwda kórkem súwretlew qurallarınıń ornı ayrıqsha. Biz bul maqalamızda qaraqalpaq xalıq dástanı “Yusip-Ziliyxá” dástanındaǵı kórkem súwretlew qurallarınıń qollanıwı haqqında sóz etemiz.

Ádebiyatta da, folklorda da keń túrde qollanılatuǵın kórkem súwretlew qurallarınıń biri – bul **teńewler**. Tilimizde kórkem shıǵarmalardaǵı qanday da bir predmet yamasa is-háreketti ekinshi bir predmet yamasa qubılıs penen salıstırıp súwretlew teńew delinedi. Teńew járdeminde oy-pikirdiń kórkemligi, obrazlılıǵı, estetikalıq jaqtan tásirsheńligi támiyinleniwi sózsiz qubılıs. L.I.Timofeev “Teńew – troptıń ápiwayı, dáslepki túri, bunda ekinshi bir nárseniń belgileriniń járdeminde basqa birewiniń belgilerin anıqlaw maqsetinde eki qubılıs jaqınlastırıladı¹”– dep jazadı. Teńewler kórkem ádebiyatta erte dáwirlerden baslap qollanıw kiyatırǵan súwretlew qurallarınıń biri. Ásirese, teńewler folklorlıq shıǵarmalarda ayqın kózge taslanadı. Dástanlarda hayal-qızlardıń gózzallıǵın, baslı qaharmanlardı súwretlewde olardıń

¹ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. –Москва, Просвещение, 1966, –с 213.

tutqan ornı ayırıqsha. Teńewlerdi kórkem shıǵarmadan izlep tabıw ańsat bolǵanı menen, olar tuwralı kútá anıq ilimiy sıpattaǵı pikirlerdi aytıw qıyın² – dep jazadı A.Dosimbetova óz miynetinde. Belgili ózbek ádebiyatshısı T.Boboev teńewler haqqında sóz etkende olardıń tórt elementi bolıwın jazadı. Olar:

- a) teńeliwshi predmet – teńelip atırǵan obyekt;
- b) teńlestiriwshi predmet – uqsawshı obraz;
- c) teńeliwshi hám teńestiriwshi nárselerdiń uqsaslıq belgisi;
- v) teńew qosımtaları (day-dey, kibi, sıyaqlı hám t.b).

Haqıyqatında da, kórkem shıǵarmada usı tórt belgiden paydalanılǵan halda teńewler jasaladı. Mısalı, “Yusip-Ziliyxá” dástanındaǵı mına qatarlardı alıp qarayıq:

Dáwperiler, qus, haywanlar Yusiptiń júzin kórip, ózlerin otqa urǵan *gúbelektey* janın pidá etetuǵın boldı³.

1) Bul keltirilgen mısalda teńelip atırǵan obyekt – bular, dáwperiler, qus, haywanlar.

2) Teńestiriwshi predmet, yaǵnıy uqsawshı obraz – gúbelek.

3) Teńeliwshi hám teńestiriwshi nárselerdiń uqsaslıq belgisi – olardıń háreketleri.

4) Bunda teńew qosımta arqalı berilip tur – *gúbelek+tey*

Jáne de, dástanındaǵı tómendegi qosıq qatarların alıp qarayıq.

1) Ishim jandı, *ottay* kúydi,

Ayralıq janıma tiydi...

2) Kózim jaslı, júrek daǵlı,

Ayaq tusaw, qolım baǵlı,

Zapıranday súlder qaldı,

Bul kewlimde ármanım bar.⁴

1) teńeliwshi predmet, yaǵnıy teńelip atırǵan obyekt – adam músheleri,

2) teńestiriwshi predmet, yaǵnıy uqsawshı obraz – súlder

3) teńeliwshi hám teńestiriwshi nárselerdiń uqsaslıq belgisi – zapıran, nawqas mánisinde.

4) teńew qosımtası – day.

² Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. - Nókis, Qaraqalpaqstan. 2017. – 7 .

³ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. – Нөкис, Илим, 2012. – 6 293

⁴ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. – Нөкис, Илим, 2012. – 6 293

Bunda súwretlenip atırǵan qaharmannıń obrazı teńewler járdeminde ele de kórkemlep berilgenligin kóriwimizge boladı.

Shınında da, teńewler túrli kóriniste berilgenligi menen biz joqarıda keltirgen tórt element tiykarında ámelge asırıladı.

Tilimizde qanday da bir predmet ataması arqalı ekinshi bir predmettiń qayta atalıwı – bul **metafora** delinedi. Metafora tiykarında sózdiń obrazlılıǵı payda etiledi.

Metafora – grek tilinen alınǵan sóz bolıp, meta-qaytadan, fora-kóshiremen degen mánini bildiredi. Kórkem súwretlew quralları arasında metaforalar kórkem shıǵarmalarda eń ónimli túrde qollanılatauǵın troplardıń biri esaplanadı. “Metafora – zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan awıspalı súwretlewdiń túri. Metafora sózdiń tiykarǵı mánisinen basqa mánide awısıp qollanılıwı⁵”.

Kórkem shıǵarmada obraz hám obrazlılıq metaforalar járdeminde ámelge asırıladı. Metaforada bir predmet yamasa qubılıs ekinshi predmet arqalı kózge taslanadı. “Yusip-Ziliyx” dástanında metaforalardı jiyi ushıratıwımızǵa boladı. Mısalı:

Qádir máwlim, júregime *ot tústi*,
Yusipimnen meni juda áyleme⁶...

Yamasa:

Bul kún men shın júreктен aytıp onı súyermen,
Mudam ıshqı *otın jutıp*, kúyip-janıp sónermen⁷

Berilgen mısallardıń birinshisinde *ot tústi* sóz dizbegi qaharmannıń qanday da bir waqıyadan qayǵıǵa túsiwi, albirawı súwretlengen bolsa, ekinshi mısaldaǵı *otın jutıp* sóz dizbegi arqalı berilgen obrazdıń tınıshsızlanıwı mánisin bildirip tur. Eki mısalda da metaforalar awıspalı mánide kelip, shıǵarmadaǵı obrazlardı kórkemlik jaqtan kúsheytip, olarǵa qosımsha obrazlılıq mánide qollanılǵanlıǵın kóremiz.

Til iliminde teńew hám predmetler bir-birine oǵada jaqın keledi. Biraq, olardıń ortasındaǵı parqı, teńewde eki predmet bir-birine salıstırıladı, al metafora bolsa predmetlerdi salıstırıp otırmastan olardıń uqsaslıǵın bildiredi. Joqarıda kórip ótkenimizdey teńewler arqalı sózler tuwra mánide, al metaforada awıspalı mánide qollanıladı. Mısalı,

Men janıp ada boldım, bunsha meni hazar etpe,

⁵ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиәттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис: Билим, 1992, -б 130.

^{6 6} Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. Нөкис, Илим, 2012. –б 301.

⁷ Sonda

Kewlime salıp mehrińdi, *bawrımdı kábap etpe*⁸...

Berilgen mısalda, *bawrımdı kábap etpe* sóz dizbegi arqalı kúyiniw, qapa bolıw, jılaw mánisinde qollanılıp kelinip, tásirsheńligin asırıp kórsetip tur.

Ilimiy miynetlerde, metaforalar eki túrde úyreniledi, bunda olar ashıq hám jabıq metaforaǵa bólinedi.

1) Uqsatılıp atırǵan predmet túsirilip qaldırılıp, tek uqsawshı predmet berilgen bolsa, ashıq metafora delinedi. Mısalı:

Kózimniń nuri qalmadı, azap berdi pálek dárti,
Góne hásiwet bul is *jábir jolına* muptala qıldı...⁹

2) Egerde berilgen tekste uqsatılatusın predmetlerdiń ózi bolıp, uqsawshı predmet túsirilip qaldırılǵan boladı hám sol tiykarda onıń geypara belgileri qatnastırılǵan bolsa, jabıq metafora payda boladı. Mısalı:

“Qızlar “rastan kiyatır”, – dep *ant-suw ishti*”...¹⁰

Ilim izertlewshi E.Berdimuratov óz miynetinde kórkem ádebiyat stilinde qollanatusın metaforalar ulıwma xalıqlıq metaforalar, ulıwma xalıqlıq tilde obrazlı qollanılatusın metaforalar hám ulıwma xalıqlıq tanımaliqqa iye emes metaforalar, – dep metaforalardı úsh iri toparǵa bóledi¹¹. Al, biz “Yusip-Ziliyxá” dástanında metaforalardıń qollanılıwınıń geypara usılların mısallar arqalı kórip óttik.

Qaraqalpaq til ilimindegi kórkem súwretlew qurallarınıń jáne biri bul **giperbola**. Giperbola – bul shıǵarmalardaǵı asıra súwretlew usılı bolıp, bunday súwret quralı kóbinese dástanlarda ushırasadı. Kórkem shıǵarmada anaw yaki mınaw nárselerdi, sharayatlardı, qaharmanlardı, olardıń is-háreketlerin hádden tıs úlkeytip, asıra súwretlew giperbola dep ataladı¹². Giperbola shıǵarmalarda tásirsheńlikti kúsheytiw, obrazlılıqtı asırıw maqsetinde qollanılardı hám bul shıǵarmalarda ayqın kózge taslanadı. Giperbolanıń ózgeshelikleri haqqında gáp ketkende, qandaya bir qubılıs yamasa is-háreketi ekinshi bir qubılıs yamasa is-háreketi salıstırıw arqalı qollanılardı. Giperbola folklorlıq shıǵarmalarda oǵada ónimli qollanılardı. Bunday asıra súwretlew usılların dástanlardaǵı hárbir qaharman yamasa hádiyseni súwretlew waqtında

⁸ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. Неқис, Илим, 2012, – Б 310

⁹ Sonda

¹⁰. Sonda

¹¹ Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funkcinalıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. – Nókis. 1973.– B 116.

¹² Járımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis. Qaraqalpaqstan, 2012, – B, 67.

kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq dástanları ishinde “Sháryar” hám “Yusip-Ziliyxa” dástanlarında bunday kórinisler fantastikalıq janr arqalı súwretleniwi jiyi ushirasadı.

Dástanlardağı giperbolanıń qollanıwı haqqında prof.Q.Maqsetov “Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında giperbolizm súwretlew motiviniń tiykarǵı ózgesheligin quraydı. Folklordağı tradiciyalıq giperbola sóz etilip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge xızmet etedi”, – dep jazadı. Dástanlardağı batırlardıń tuwılıwı, er jetiwi, ómirindegi geypara hádiyseler usılar qatarında boladı. Folklordağı giperbola adamlardıń tábiyattağı hám jámiyetlik turmısında ushırasatuǵın qarama-qarsı kúshlerdi jeńiwge baǵdarlanadı hám súwretlenip atırǵan predmet yaki qubılıstıń estetikalıq qunlılıǵın payda etedi¹³. Demek, súwretlew qurallarınıń biri bolǵan giperbola haqqındağı pikirlerimizdi tómendegi mısallarda kórip shıǵamız.

1) Úlkeniniń atı :Yahuwda bolıp, ol ah urǵan waqta esitken jannıń júregi jarılıp óletuǵın bolıptı. Onıń hár túgi denesine nayzaday qadalıp turatuǵın edi.

2) Jáne biriniń atı Shayxun, onıń qásiyeti – aldınan qanshelli láshker qarsı kelse de, jolbarıstay atılıp, mıljalap taslaytuǵın edi.

3) Jáne biriniń atı Ráwil edi, hár qansha láshker kelse de, qushaqlap ketip, jerge urıp, mılja-mılja etip taslar edi¹⁴.

Bul berilgen úsh mısalda bir-birine oǵada jaqın kelgen. Dástanda batırlar giperbolalıq súwretlenip, birinshi mısalda qaharmannıń kúshliligini, ekinshi mısalda batırlıǵın hám úshinshi mısalda qaharmannıń asa dárejede qarıwlı hám kúshli bolıwı súwretlengenligin kóremiz.

Til iliminde qandayda bir zattıń ekinshi bir zat penen qayta atalıwı **metonimiya** delinedi. Metonimiya grekshe sóz bolıp, qaytadan ataw degendi bildiredi. Metonimiyalar tilimizde sózlerdiń mánisiniń awıspalıwınıń bir baǵdarı retinde qaralıp kelinedi.

Metonimiya haqqında ilimpaz R.A.Suvonova “Metonimiyalıq qubılıs atlıq, kelbetlik, sanlıq, rawish hám feyil sóz shaqaplarına tán ekenligin kórsetedi¹⁵” degen bildirgen pikirini bildirgen. Jáne de, belgili rus ilimpazı B.V.Tomashevskiy metonimiyaǵa tómendegishe sıpatlama beredi: “Metonimiyanıń metoforadan ayırmashılıǵı sonda, sózdiń tuwra hám awıspalı mánisi arasında qanday da bir baǵınıqlıq, predmet yaki qubılıslar arasındağı sebeplik yamasa obyektiv baylanıs bar boladı”.

¹³ Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, “Qaraqalpaqstan”. 2017.– B, 10

¹⁴ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. Нөкіс, Илим, 2012. –Б 297

¹⁵ Suvonova R.A. O‘zbek tilida metonimiya. – Toshkent: 2003,

Keltirilgen pikirlerge tayanğan halda óz baǵdarımızdaǵı mısallardı kórip shıǵamız hám analizleyviz.

Mende haqtıń *qulıdurman*,
Atamnıń *búlbilıdurman*,
Tánde janı, *dinıdurman*,
Bul islerdi rawa qılma¹⁶.

Bul mısalda, qulıdurman sózi hámme qatarlı Allahtıń bendesimen, al ekinshi búlbilıdurman sózi bolsa ákege súyikli perzentpen degen mániste hám dinıdurman sózi bul jerde awıspalı mánide qollanııp, ákesi perzentin qattı jaqsı kóriwin tásirsheń formada berilgenligin kóremiz.

Til biliminde hár túrli súwretlew quralları bolıp, áne solardıń arasında ónimli qollanılatuǵın súwretlew quralı bul – **sinekdoxa**. Sinekdoxa – pútinniń ornına bólshekti, bólshektiń ornına pútindi bildirip keledi. Kópliktiń ornına birlikti, birliktiń ornına kóplikti awıspalı mánide qollanıw arqalı sinekdoxalar jasaladı. Sóz mánisiniń bunday awıswındaǵı eń ónimli túrleriniń biri adam hám haywan músheleriniń birewiniń atamasınıń ulıwmalıq mánide qollanıwına aytıladı. Al, kópshilik filologlar sinekdoxanı metonimiyanıń bir túri retinde bileđi. “Yusip-Ziliyxı” dástanındaǵı sinekdoxalardı úyrenip qaraǵanıımızda olardıń jasalıwınıń úsh túrli usılı bar ekenligin bayqadıq:

1) Kóplik sannıń ornına birlik san yamasa birlik sannıń ornına kóplik san túrinde qollanıladı. Mısalı:

Adamzattan da bunday hasızada tuwar eken dá, – dep hayran bolar edi. *Dáwperiler, qus, haywanlar* Yusiptiń júzin kórip, ózlerin otqa urǵan gúbelektey janın pidá etetuǵın edi¹⁷. Berilgen bul mısaldaǵı *adamzat, dáwperiler, qus, haywanlar* – sinekdoxalar. Kóplik mánidegi qollanılgan sinekdoxalar tańlaq arqalı tásirsheńlikti asırıp kórsetpekte.

2) Pútinniń ornına bólshektiń, bólshektiń ornına pútinniń qollanılwı arqalı sinekdoxalar dúziledi. Mısalı:

Bul kórgen túsińniń bálesi kópdur,
Kórer kózim, sóyler sózim ayrılma¹⁸.
Yamasa:
Qaysı bir adamnan seni soraǵlap,

¹⁶ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. Нөкис, Илим, 2012.

¹⁷ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. Нөкис, Илим, 2012, – Б, 293

¹⁸ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. Нөкис, Илим, 2012 – Б, 297

Sunqarım, lashınım, qozım ayrılma...¹⁹

3) Anıqlanbağan, belgisiz kópliktiń ornına anıq kóplik san qollanıladı.

Qırıq jıldur kózden jasım tıyılmas,

Áwmiyn deńler, haqtan inayat bolǵay.

Sinekdoxalar oy-pikirdi kórkemlep beretuǵın súwretlew qurallarınıń biri.

Juwmaqlap aytqanda, biz bul miynetimizde “Yusip-Ziliyxa” dástanında berilgen kórkem súwretlew qurallarınıń qollanıwın analizledik. Kórkem súwretlew quralları shıǵarmanıń kórkemligin arttırıp, berilgen pikirlerdiń tásirsheńligin arttırıw menen birgelikte pikirdi konkretlestiretuǵın qubılıs. Berilgen geypara súwretlew qurallarınıń tuwra yamasa awıspalı mánide qollanılganın kóriwimizge boladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1996.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 43-56-томлар. Нөкис, Илим, 2012
3. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва, «Просвещение», 1966.
4. Dosımbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, “Qaraqalpaqstan”. 2017
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанлар поэтикасы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1966.
6. Ахметов С., Есенов Ж. , Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысш-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. Нөкис: Билим, 1992.
7. Saǵıtov I “Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı”, Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1963.
8. Berdimuratov E. Ádebiy tildıń funkcionalıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı. – Nókis. 1973.
9. Esemurat Berdimurat ulı. Hózirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, Bilim. 1994,
10. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları poetikası. Tashkent, Ilim, 1965.
11. Голобин. Б. Н. Введение в языкознание. – М. 1977.
12. Dáwletov A. Til bilimi tiykarları. – Nókis: Bilim, 2007.
13. Suvonova R.A. O‘zbek tilida metonimiya. – Toshkent: 2003
14. Абдиназимов Ш. Тил билими тарийхы. Нөкис, Қарақалпақстан. 2013.
15. Абдиназимов Ш. Лингвистикалық тәлиймат тарийхы. Нөкис, 2005.

¹⁹ Sonda

